

O REAGIRANJU USTAŠKE PROPAGANDE
NA RAZVOJ USTANKA (1941–1942)

I

Razvoj ustanka imao je višestruke posljedice na prilike u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj od kojih se neke naziru iz reagiranja ustaške propagande s obzirom da je ona održavala ne samo pravce aktivnosti uperene protiv ustaničkih snaga i narodnooslobodilačkog pokreta u cjelini već i ideološka tumačenja njegove pojave, mjesta i uloge. Ustanak je, uzevši u cjelini, sve brže slabio položaj ustaške države na vanjskom i unutrašnjopolitičkom planu pa je i to ostavilo tragove u njihovoj propagandi.

Posljedice širenja ustanka na vanjskopolitički položaj Nezavisne Države Hrvatske imale su ishodište u činjenici da je ona nastala voljom svojih fašističkih saveznika koji su joj povjerali kvislinšku ulogu na tom prostoru. I svaki poremećaj u izvršavanju te uloge utjecao je na njezine odnose s Nijemcima i Italijanima. Prvima nije išla u prilog preuranjena akcija protiv Srba pošto su se bojali protivakcija, procjenjujući da bi one mogle izazvati remećenje njihovih planova. Kada je ustanak počeo, ta predviđanja su dobila potvrdu pa su s njemačke strane uslijedili prigovori zbog ustaškog radikalizma prema Srbima koji su dovodili do daljnjeg narušavanja njemačko-ustaških odnosa.¹⁾ U isto vrijeme Italijani su nastojali nadoknaditi izgubljeno na startu, pa su pothranjivali tendencije koje su vodile kompromitaciji ustaške države s ciljem da je prikažu nedoraslom za namijenjenu joj ulogu i tako lakše ostvare svoje teritorijalne pretenzije.²⁾ Stoga su i podupirali ocjene o protuhrvatskom karakteru ustanka.³⁾ Njegov razvoj na području Nezavisne Države Hrvatske imao je posljedice i na njezine odnose s drugim fašističkim državama, pošto se pred njima nastojala prikazati kao suveren i pouzdan partner u hitlerovskoj koaliciji. Zbog svega toga se u tekstu ustaške propagande osjeća prizvuk krivnje i opravdavanja zbog nemogućnosti da se uguši ustanak. To se dijelom odražava i u ocjeni karaktera ustanka s obzirom da se označava ne samo kao prosrpski (a protuhrvatski) nego i kao odjek šire bolješevićke zavjere. Od toga nisu bila daleko ni shvaćanja koja su mu morala priznati mjesto u antihitlerovskoj koaliciji.

Na unutrašnjopolitičkom planu posljedice razvoja i širenja ustanka imale su još nepovoljniji učinak na položaj ustaškog režima. Naime, već na početku egzistiranja njihove kvislinške tvorevine pokazalo se da nosioci režima moraju priznati nemoć u podizanju i održavanju upravno-političkog sistema.⁴⁾ To se naročito odnosilo na prilike u Bosni i Hercegovini koje su se, zbog brzog širenja ustanka i stvaranja slobodnih teritorija, nepovoljno raz-

101

1) Usp.: Dušan Luka: Banja Luka I okolica u ratu i revoluciji 1941-1945, Banja Luka, 104-105.

2) Usp.: Rafael Brčić: „Reagovanje okupatora i kvislinga na ustanak u BiH“, 1941. u Istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1973, 454-465.

3) Usp.: Mišo Leković: „Reagovanje italijana na ustanak u Bosni i Hercegovini“, 1941. u Istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973, 466-484.

4) Opš.: Fikreta Jelić-Butić: »O nekim karakterističnim momentima Ideološko-političke djelatnosti ustaša protiv narodnooslobodilačkog pokreta 1941-1943«, AVNOJ I narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini, Beograd, 1974, 156-164.

vijale za ustaše. Usprkos toj spoznaji, njihova propaganda nastoji prikriti pravo stanje stvari, ali različito prikazivanje i ocjenjivanje karaktera ustanka u pojedinim fazama njegova razvoja posredno govori o stvarnom odnosu snaga na ustaničkim područjima, odnosno ojačanju narodnooslobodilačkog pokreta. U takvim uvjetima interesantno je pratiti ustaško reagiranje ne samo na razvoj ustanka nego i na ponašanje stanovništva, kako na okupiranom, tako i na oslobođenom teritoriju.

S obizrom da se ustanak u Bosanskoj krajini, dakle i na području Kozare, širio brzo i rezultirao stvaranjem slobodnih teritorija, s kojih se u raznim pravcima odvijala ustanička aktivnost, ustaški režim se suočio s velikim poteškoćama. Tako je na samom početku ustanka morao uputiti nove snage u Bosansku krajinu, ali su ustanici uspješno odbijali njihove napade i istovremeno držali blokadu nekih garnizona. Kada su u novoj ofanzivnoj akciji širih razmjera ustaničke snage potisnute iz potkozarskih sela i Knešpolja na Kozaru, na njoj je formirano čvršće ustaničko jezgro koje je tokom 1941. i u prvoj polovici 1942. godine imalo veliki značaj ne samo na razvoj ustanka na kozarskom području nego i na širem prostoru.⁵⁾ Reagiranje ustaša na sve to zaslužuje posebnu pažnju.

U organizacionoj osnovi ustaške propagande značajno mjesto je pripadalo Državnom izvještajnom i promičbenom uredu kao i njegovoj podružnici u Sarajevu. Uz to je i u velikim župama postojala institucija: »promičbeni izvještitelj kao državni službenik«. Ured je vršio nadzor nad Hrvatskom izvještajnom službom (koja je smijenila Hrvatski Državni novinski ured)⁷⁾ i Hrvatskim dojavnim uredom »Croatia« (koji je smijenio agenciju »Velebit«).⁸⁾ Zadatak ustaške propagande bio je da, »bilo živom riečju, bilo pisanom«, objašnjava i popularizira ideologiju ustaštva te da jača vjeru u pobjedu sila Osovine i opstanak Nezavisne Države Hrvatske.⁹⁾ Zbog toga je i određeno da pravo davanja svih kulturnih, političkih, gospodarskih, burzovnih i sportskih izvještaja »pripada isključivo državi«. ¹⁰⁾

II

U skladu s teritorijalnim pretenzijama u Bosni i Hercegovini hrvatska buržoazija je već od ranije svojatala Bosansku krajinu. Uoči drugog svjetskog rata to je dolazilo do izražaja ne samo u politici ustaša nego i Hrvatske seljačke stranke (HSS). Oslonac u tom pogledu bila je prohrvatska orijentacija muslimanske građanske politike kao i desničarska struja u samoj stranci. Na tim relacijama gradila je svoju politiku i Muslimanska organizacija Hrvatske seljačke stranke (MO HSS). Tako su njezini predstavnici 25. travnja 1937. godine posjetili Mačeka i tom prilikom predali mu posebnu spomenicu u kojoj su izrazili »svoju punu pripadnost Majci Hrvatskoj i hrvatskim narodnim idealima«. ¹¹⁾

Uključujući Bosnu i Hercegovinu u sastav Nezavisne Države Hrvatske, ustaše su maksimalno koristile nacionalne, vjerske i političke suprotnosti oslanjajući se na one strukture koje su već ranije podržavale ustaški po-

5) Usp.: Dušan Lukač: Ustanak u Bosanskoj krajini, Beograd, 1967;

Rade Bašić: Ustanak i borbe na Kozari 1941-1942, Beograd, 1957 (vid. i osvrt Miše Lekovića u VIG 3, Beograd, 1959, 77-91); Petar Morača: »Bosanska krajina u narodnooslobodilaškom ratu«, Enciklopedija Jugoslavije I, Zagreb, 1955, 699-701; Ahmet Đoniagić: »Kozara u NOR-u«, Enciklopedija Jugoslavije 5, Zagreb, 1962, 362-364.

6) Sarajevski novi list, 14. 3. 1942.

7) Narodne novine, 15. 5. 1941.

8) Isto, 30. 10. 1941.

9) Historijski institut Slavonije i Baranje, Slavonski Brod (dalje; HISB), Fond Velike župe Posavje, okružnica Državnog Izvještajnog i promičbenog ureda kod Predsjedništva vlade od 6. 9. 1942.

10) Narodne novine, 30. 10. 1941; Istovremeno Je slušanje radio-stanica zemalja »koje su u neprijateljstvu« s Nezavisnom Državom Hrvatskom predstavljalo prekršaj za koji je bio nadležan prijevodi sud (Isto, 10. 7. 1941).

11) Arhiv Hrvatske Zagreb (dalje: AHZ), Fond Kraljevske banske uprave Savske banovine, K 797, izvještaj Uprave policije Zagreb od 26. 4. 1937.

kret i na one koje su im pristupile neposredno nakon uspostave njihove vlasti.^{12'}

Bosansku krajinu ustaše su već prvih dana nakon uspostave svoga režima preimenovala u »Hrvatsku krajinu«. Tada je pokrenuto i istoimeno glasililo. Banja Luka je, pak, predviđena za glavni grad Nezavisne Države Hrvatske, pošto ona »suvereno dominira cijelim našim prostorom«.^{13'}

Prvi koraci ustaša u Bosanskoj krajini odnosili su se na pokušaj uspostave njihove vlasti te na razbijanje njezine etničke šarolikosti putem »kroatizacije« Muslimana i istrebljenja Srba. U svom prvom broju *Hrvatska krajina* donosi »Proglas Hrvatskim Muslimanima« u kojem ih proglašava za »najkorjenitiji i najplemenitiji dio« hrvatskog naroda.^{14'} U isto vrijeme Viktor Gutić izdaje naredbu prema kojoj sve osobe porjeklom iz Srbije i Crne Gore moraju napustiti teritorij Nezavisne Države Hrvatske.^{15'} Bio je to, zapravo, poziv za likvidaciju i progone Srba u Bosanskoj krajini. S tim u vezi je Gutićev posjet Prijedoru, Bosanskom Novom, Bosanskoj Krupi i Bihaću.^{16'}

Gutićeva akcija protiv Srba, Jevreja, Roma i komunista u Bosanskoj krajini imala je tada podršku ustaških vrhova u Zagrebu o čemu govore i reagiranja štampe. Tako *Sarajevski novi list* u članku »Komunizam i Srbizam« raspiruje mržnju protiv Srba i poziva na njihovo istrebljenje.^{17'} I sam Gutić je za to dobio »još veće ovlasti i odrješene ruke« te »posebni blagoslov od Poglavnika« kada je kod njega »polagao račun« prilikom svog boravka u Zagrebu od 20. do 24. maja. štaviše, Gutić je najavio da tek sada pristupa »čišćenju Hrvatske Bosanske Krajine od nepoželjnih elemenata« koji će biti »u najkraćem vremenu i roku uništenik«. Kod toga je isticao da se on nalazi »na najtežem položaju od svih hrvatskih državnik i upravljača«.^{18'} Nakon povratka iz Zagreba Gutić ponovo obilazi Prijedor, Kozarac i Sanski Most,^{19'} odnosno »sve krajeve« u Bosanskoj krajini.^{20'} Cilj puta je njezino čišćenje »od nepoželjnih elemenata«.

Ustaška štampa je, uključujući tu i *Hrvatsku krajinu*, reagirala na junjski ustanak u Hercegovini optužujući za njegovu pojavu Srbe i iskorištavajući sahrane poginulih ustaša za popularizaciju ustaških ideja i ustaštva u cjelini.^{21'} Istovremeno *Sarajevski novi list* u uvodniku »Neka zapamte« ističe da je »srpski dio Balkana bio (...) uvijek na zlu glasu« pa su time objašnjeni i »najnoviji zločini« Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Pri tom ih upozorava da je ustaška država »međunarodni (...) priznati faktor«, odnosno da njezini protivnici imaju protiv sebe Trojni pakt.^{22'} O borbama sa »srpskim četnicima« pišu i druga glasila,^{23'} a sve češće su i vijesti o sahranama poginulih ustaša.^{24'}

Već potkraj jula ustaška glasila su reagirala i na ustanak u »Hrvatskoj krajini«, a kao njegve začetnike označavala su Srbe.^{25'} Tako *Hrvatski narod* objavljuje uvodnik pod naslovom »Bolesni srpski duh« u kojem navodi da

101

12) Opš.: Mile Konjević: »O nekim pitanjima politike ustaša prema bosanskohercegovačkim Muslimanima 1941. godine«, 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973, 263-274.

13) Zbornik hrvatskih sveučilištaraca, Zagreb 1942, 21-25; Lukač, Banja Luka i okolica, 104-105; Konjević, O nekim pitanjima, 270; Neki listovi uspoređivali su odnos Banje Luke i Zagreba s odnosom Vašington - Njujork koji su na isti način »podijelili I rang i zadaću« (*Sarajevski novi list*, 8. 1. 1942); Uz takve planove i novu administrativnu podjelu mijenjana su i imena naselja: Aleksandrovac u Adolfstal (*Narodne novine*, 5. 11. 1941), Mrkonjić-Grad u Varcar Vakuf (*Isto*, 12. 11. 1941), Kočićeva u Junuzovci (*Isto*, 14. 11. 1941) itd.

14) *Hrvatska krajina*, 20. 4. 1941.

15) *Isto*, 24. 4. 1941; Dodatkom toj naredbi izuzete su neke osobe iz Makedonije i Sandžaka, žene iz mješovitih brakova (ali samo »do daljne naredbe«) te katolici i muslimani iz Srbije i Crne Gore (*Isto*, 26. 4. 1941).

16) *Isto*, 14. 5. 1941; Opš.: Lukač, Banja Luka i okolica, 94-95.

17) *Sarajevski novi list*, 11. 5. 1941.

18) *Hrvatska krajina*, 28. 5. 1941.

19) *Isto*, 30. 5. 1941.

20) *Isto*, 8. 6. 1941.

21) *Isto*, 6. i 7. 7. 1941.

22) *Sarajevski novi list*, 8. 7. 1941.

23) Ustaša, 19. 7. 1941; *Hrvatska krajina*, 17. 8. 1941.

24) Usp.: *Hrvatska krajina*, 24, 29. i 30. 8. te 13. 9. 1941.

25) *Hrvatski narod*, 30. 7. 1941.

su na jugoistoku Evrope Srbi oduvijek »bili stalan čimbenik nemira« i najavljuje da ustaški režim neće dozvoliti »da se bilo gdje razvija srpski boljševički barjak«.26) Uporedo s tim predmet pažnje ustaških glasila postaje i »komunistička promičba« za koju se navodi da je na području Nezavisne Države Hrvatske doživjela neuspjeh odnosno da su »šašice komunista povezane sa Srbijom« bile podigle glave i pristupile »pojedinačnim zločinačkim djelima razne vrsti«.27) U uvodniku »Sve im je uzalud« *Hrvatski narod* piše da se četnici povezuju s »raspršenim komunističkim banditima« te da se četnici i komunisti okupljaju »pod zajedničkom zastavom«. Ustvari, pod tom zastavom, precizira list, okupljaju se Srbi, Židovi i »nešto odnarodjenih Hrvata«.28) Zatim se pojavilo i »Obavještenje br. 1« o »komunističko-četničkim izgredima« koji se označavaju kao »izvjesno gibanje sumnjivih osoba po šumama«. Ovi »naoružani tako zvani četnici«, kako se objašnjava, su »zaostali« nakon sloma jugoslavenske kraljevske vojske. Sada se, međutim, povezuju s »istaknutim prvcima« Komunističke partije Jugoslavije. Tako su dobili izraz »četnici-komunisti«.29)

Gutićev radikalizam predstavljao je pretežak teret i za ustaški režim, a naročito kada su izbile na površinu nesuglasice s predstavnicima njemačke vojske.30) Svoj odlazak Gutić je najavio 27. jula prilikom polaganja kamena temeljca za dom Hrvatskog pjevačkog društva »Nada«.31) Tri dana kasnije Gutić je u Kotorišću izravno spomenuo ustanak riječima: »Onaj gad balkanski ustao je otvoreno protiv naše države (...) Ta pobuna kako je zovu, nema za nas opasnosti. Po drugi put Bog oduzima pamet Srbima«.32) Svoj boravak u Banjoj Luci Gutić zaključuje ubrzanjem rada Prijekog suda i donošenjem odluka o egzekuciji komunista i Srba.33) On se, očito, nerado mirio sa svojim uklanjanjem iz Bosanske krajine pa u tom kontekstu treba gledati i njegov posjet Paveliću, početkom augusta, kojem je »referirao o dosadašnjem svom radu i postignutim usjesima«. Nakon toga posjeta je izjavio da »ide na novu dužnost«.34) Banju Luku je napustio 10. augusta,35) a primjetno nerasploženje zbog njegova odlaska izrazila je *Hrvatska krajina* člankom »Oproštaj Banja Luka i Hrvatske krajine s drom Viktorom Gutićem«.36) U stvari, Gutićevo uklanjanje je u vezi s ustaškim nastojanjem da svom režimu pribavi širu podršku i izgradi pokret u kojem bi se našao »sav hrvatski narod«.37) Kod toga su, u nekim slučajevima, žrtvovani najekstremniji pojedinci s namjerom da se prikrije zločinačka djelatnost ustaša.38)

Da se ublaži dojam o djelovanju ustaničkih snaga *Hrvatski narod* piše o tobožnjoj brizi ustaškog režima za pojedina područja u Bosanskoj krajini. U tom duhu je i članak »Hrvati jedne i druge Kostajnice« u kojem se naglašava povezanost Hrvata i Muslimana, a ustanku pripisuju rušilački ciljevi.39) Istovremeno se u krajevima »južno od Save i Kupe« spominju »četnič-

26) Isto, 31. 7. 1941.

27) Isto, 2. 8. 1941.

28) Isto, 6. 8. 1941.

29) Isto, 7. 8. 1941; Ustaša, 10. 8. 1941.

30) Opā.: Lukač, Banja Luka I okolica, 106-107.

31) Sarajevski novi list, 31. 7. 1941; Hrvatska | rajina, 27. 7. 1941.

32) Hrvatska krajina, 1. 8. 1941.

33) Isto, 3. 8. 1941.

34) Isto, 8. 8. 1941.

35) Isto, 10. 8. 1941.

36) Isto, 13. 8. 1941; Hrvatski narod, 13. 8. 1941.

37) Opā.: Mile Konjević: »O nekim pitanjima politike ustaša prema Hrvatskoj seljačkoj stranci 1941. godine«, Vojnoistorijski glasnik 3, Beograd, 1971, 173-190.

38) Tako u proglasu ustaškog povjerenika za Bosnu i Hercegovinu Juraja Francetića od 19. 8. 1941. saopćava javnosti da je ustaški sud 18. 8. 1941. osudio četvoricu »samozvanih ustaša« jer su 17. 8. 1941. izvršili samovoljno odvođenje nekoliko pritvorenih četnika, nad kojima su prije dovršene sudske istrage 1 osude« u okolici Sarajeva nad njima počinili zločine. Kod toga se navodi da ustaše »nisu nikakova egzekutivna ili izvršna vlast, te da svaki eventualni novi istup bilo protiv koga sa strane samozvanih ustaša« treba prijaviti »najbližoj redarstvenoj ili oružničkoj postaji« (Sarajevski novi list, 21. 8. 1941).

39) Hrvatski narod, 6. 8. 1941.

ka krvološtva« te njihovo povezivanje »na život i smrt s ostacima komunista«.⁴⁰⁾ Ustanak se, međutim, sve brže širio pa ustaška štampa nije mogla naći prikladno objašnjenje ni za domaću ni za stranu javnost. Umjesto toga ona je počela sve više isticati privrženost Nezavisne Države Hrvatske hitlerovskoj koaliciji. U članku »Uloga Hrvatske u ovom delu Europe« *Hrvatski narod* piše da tamo gdje žive samo Hrvati nema »nigdje ni jednog ozbiljnog traga boljševičkom ludovanju« dok se za srpstvo navodi da se »i ovdje teško snalazi u dužnostima prema novoj Europi«.⁴¹⁾ Isto glasilo u uvodniku »Naša i europska potreba« spominje »potpunu disciplinu u hrvatskim gradovima i selima«, a u pogledu »pravoslavne manjine nije naša krivnja, što u stanovitvom postotku ne shvaća ni svoj položaj ni veliko vrieme, u kome se živi«.⁴²⁾ Povodom reokupacije druge demilitarizovane zone još jednom se ističe da »nema nereda, nema nemira, nema bolesnih pojava« tamo gdje žive sami Hrvati i zaključuje da probleme zadaje jedino »pravoslavni element«.⁴³⁾ Krajem augusta pojavljuje se članak »Hrvatska u inozemnom ogledalu« u kojem se navodi kako se u njoj nagomilalo nešto negativno »bez njene krivnje«.⁴⁴⁾ I *Sarajevski novi list* navodi da su »srpski četnici i komunisti sastavili hajdučke bande« u Srbiji i Crnoj Gori te »onim dielovima Hrvatske gdje ima nešto Srba«. Njima su se priključili i »mnogi domaći zaraženi fantastičnim viestima inozemnih krugovala«. U istom broju lista je i članak »Konac 'četrvanja' u Krajini« u kojem se navodi da je »hrvatska vojska« očistila »četnička središta« i da se »Grčko-istočno stanovništvo vraća (...) u velikim grupama iz šuma svojim kućama, te predaje oružje«.⁴⁵⁾ Zatim se pojavljuje članak pod naslovom »Borba s četnicima u Krajini bile su teške i krvave« koji je koncipiran kao razgovor reportera s ranjenim domobranima i ustašama. Govori se o »krvavim borbama s četnicima«, ali se navodi da »gotovo svi nose crvene kape, a na njima srp i čekić«. Također se priznaje da je u Krajini bilo »i velikih žrtava«.⁴⁶⁾

I tokom septembra provlači se teza o suradnji četnika i komunista uz naglašavanje opasnosti od »doseljenog pravoslavnog elementa«.⁴⁷⁾ Zato su i nadalje u upotrebi izrazi »četničko-komunističke bande«⁴⁸⁾ i »četnici-komunisti«.⁴⁹⁾ Ustanicima se pripisuje »duh razaranja«⁵⁰⁾ uz navode da je hrvatski narod »ostao zdrav«⁵¹⁾ i da ustanička akcija »nije odavde (...) nego potječe izvana«.⁵²⁾

Međutim, ustaška propaganda se sve više okreće prema komunistima i prihvaća ih kao pokretače ustanka.⁵³⁾ Tako se govori o »komunističkom taboru« i navodi da je u njemu svrstan samo »tanji sloj« Hrvata.⁵⁴⁾ To isto *Hrvatski narod* ponavlja u uvodniku »Neprijateljima na znanje«.⁵⁵⁾ U vezi s tim slijede i pokušaji smirivanja srpskog stanovništva kojemu se obećava miran život pod uvjetom da se odrekne svog nacionalnog identiteta. *Hrvatska krajina*, identificirajući hrvatstvo i ustaštvo, navodi da hrvatski narod »nije nikada upotrebljavao divljačke i barbarske metode«, štaviše, bio je spreman »da oprostí mnoge pogriješke prošlosti, pa i onima, od kojih doduše nije mogao očekivati ljubavi za ovu državu, dade bar mogućnosti, da u

40) Isto, 14. 8. 1941.

41) Isto, 20. 8. 1941.

42) Isto, 21. 8. 1941.

43) Isto, 24. 8. 1941.

44) Isto, 30. 8. 1941.

45) *Sarajevski novi list*, 29. 8. 1941.

46) Isto, 31. 8. 1941.

47) *Hrvatski narod*, 30. 8. 1941.

48) Ustaša, 14. 9. 1941; *Sarajevski novi list*, 20. 9. 1941; *Hrvatska krajina*, 5. 10. 1941.

49) *Sarajevski novi list*, 16. 9. 1941.

50) *Hrvatski narod*, 16. 9. 1941.

51) Isto, 17. 9. 1941.

52) *Sarajevski novi list*, 20. 9. 1941.

53) *Hrvatski narod*, 9. 9. 1941.

54) Isto, 17. 9. 1941.

55) Isto, 18. 9. 1941.

jednom snošljivom odnosu žive u njoj, da žive u miru oni i njihova djeca.«⁵⁶ Potom je Pavelić primio »izaslanike prelaznika s grčko-istočne vjere« te im obećao »potpuno miran i zaštićen život.«⁵⁷ To su, ustvari, pokušaji da ih se tretira kao »pravoslavne Hrvate« o čemu posredno govori i ustaška propaganda. Tako Jere Jareb, u članku »Grčko-istočnjaci u Hrvatskoj«, pokušava objasniti da su oni »zapravo čistog hrvatskog i katoličkog porijekla«. Pozivajući se na radove Krunoslava Draganovića i Viktora Živica on navodi da se tek »na trećem mjestu može (...) govoriti o našim grčko-istočnjacima kao o Srbima«. Istovremeno pozdravlja njihov povratak »vjeri svojih otaca« te navodi da ih Nezavisna Država Hrvatska »očekuje radosna srca i raširenih ruku.«⁵⁸ Time se, zapravo, ustaška država pokušava prikazati kao konstruktivan činilac čemu je trebao poslužiti i Hrvatski državni sabor.⁵⁹ Na toj relaciji pristupilo se i osnivanju Hrvatske pravoslavne crkve koja je trebala biti oblik i sredstvo denacionalizacije srpskog stanovništva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.⁶⁰ S druge strane ne treba zanemariti ni činjenicu da njezino osnivanje pada u oči ostvarivanja četničko-ustaških sporazuma.

U proljeće 1942. godine u ustaškoj štampi se pojavljuje sve više informacija koje sve neposrednije govore o širenju ustanka. Nakon obavijesti »br. 1«⁶¹ i »br. 2«⁶² *Hrvatski narod* je, početkom juna, prenio »Obavijest Glavnog stana Poglavnika br. 4« uz komentar »Djelo umirenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«. To »umirenje« odnosi se na četničko-ustaške sporazume na relaciji Ključ – Vakuf – r. Vrbas – Banja Luka – r. Sana i ozrenskom području. Uz to se navodi da su četnici po svojim izaslanicima »potpisali zapisnike, u kojima izjavljuju, da priznaju vrhovništvo Nezavisne Države Hrvatske i kao njeni državljani i pripadnici izražavaju lojalnost i odanost njezinom Poglavniku, te privrženost Nezavisnoj Državi Hrvatskoj te istoga dana prekidaju sve neprijateljske čine protiv njezinim vojnim i građanskim oblastima. Istodobno izjavljuju svoju pripravnost pobijati svim sredstvima partizanske (komunističke) izgrede te u svakom pravcu pomagati državne oblasti u sređenju obćih prilika.«⁶³ U tom duhu je i komentar koji se pojavio narednog dana pod naslovom »Povjerenje u Hrvatsku.«⁶⁴

Potkraj juna i početkom jula Pavelić je obilazio periferne rajone nekih ustaničkih područja. Tako *Hrvatski narod* u člancima »Poglavnik borac na bojištu među svojim borcima« i »Poglavnik je prošao narodom« navodi da je Pavelić 29. i 30. juna »obilazio krajeve oko planine Kozare.«⁶⁵ U narednom broju list, pod naslovom »Progovara hrvatska ustaška duša«, piše o boravku Pavelića u Bosanskoj i Hrvatskoj Dubici te njegovu odlasku u Novu Gradišku.⁶⁶ Tom prilikom je posjetio i Banju Luku.⁶⁷

Pavelićev put bio je u vezi s pokretanjem širih ofanzivnih akcija protiv ustanika. Kada je pao Prijedor, banjalučki *Ustaški glas* donosi članak pod naslovom »Žrtve komunističkih zvjerstava« u kojem se govori o borbama

56) Hrvatska krajina, 24. 10. 1941.

57) Sarajevski novi list, 21. 11. 1941.

58) Ustaša, 23. 11. 1941. Na sličan ili isti način to pitanje tretiraju i drugi listovi. Tako Sarajevski novi list pod naslovom »Bosna se smiruje« prenosi pisanje dnevnika Deutsche Allgemeine Zeitung čiji suradnik Kurt Reich također iznosi tezu da su katolici za vrijeme Turaka prelazili na pravoslavlje jer su ovi »bili popustljiviji prema grčko-istočnjacima«. Ovdje su i Vlasi »pomješani s balkansko-romanskim, ciganskim i drugim elementima (...) To su bili najzgodniji objekti za posrbljavanje«, zaključuje Reich. Inače, on i tada četnike spominje kao ustanike i navodi da su zaostali iz travanjskog rata »pa će ih se silom uvjeriti, da je njihova partizanska akcija izgubila svaku vrijednost« (Sarajevski novi list, 8. 1. 1942).

59) Opš.: Mile Konjević: »Mjesto i uloga 'Hrvatskog državnog sabora' u ustaškoj politici 1942. godine«, Prilozi 7, Sarajevo, 1971, 115-135.

60) Isti: »Mjesto i uloga 'Hrvatske pravoslavne crkve' u ustaškoj politici prema Srbima«, Zbornik za istoriju 7, Novi Sad, 1973, 180-189.

61) Hrvatski narod, Uskrs 1942.

62) Isto, 17. 4. 1942.

63) Isto, 3. 6. 1942; Sarajevski novi list, 4. 6. 1942.

64) Isto, 3. 6. 1942; Sarajevski novi list, 4. 6. 1942.

65) Hrvatski narod, 4. 6. 1942.

66) Isto, 2. 7. 1942.

67) Isto, 3. 7. 1942.

68) Ustaški glas, 4. 7. 1942; Sarajevski novi list, 5. 7. 1942.

u vrijeme oslobođenja i pada Prijedora.⁶⁸ Nešto kasnije ovo ustaško glasilo donosi informacije o uspostavljanju prometa na pruzi Banja Luka – Prijedor koju su u toku zime »partizani na nekoliko mjesta razrušili«. Na njezinu popravku radilo je, navodi list, 450 radnika od 12 do 14 sati dnevno i pod zaštitom njemačkog oružja. Njemačka vojska je, navodi *Ustaški glas*, pružala »zaštitu radnicima, koji su popravljali prugu, što je bilo tek mjera opreza, jer su partizani u ovim krajevima potpuno uništeni, a pravoslavno se pučanstvo povratilo svojim kućama i podpuno se pokorava hrvatskim državnim vlastima«. Osim toga poduzimaju se mjere »za izgradnju ovih krajeva i brzo normaliziranje života u njima«. Zatim se navodi da je vlak iz Banje Luke za Prijedor krenuo 10. jula u 10 sati i da su uz prugu organizirane svečanosti. Posebno se naglašava doček u Kozarcu »gdje je radništvo i seljaštvo s neopisivim oduševljenjem zasipalo cvijećem dolazeći vlak«.⁶⁹

U vrijeme borbi na Kozari Pavelić se još jednom, kako piše *Ustaški glas*, našao »među svojim narodom« ili među onima koji su vodili »krvave borbe« za Nezavisnu Državu Hrvatsku.⁷⁰ Uslijedila je i posjeta ustaških ministara Prijedoru gdje su pregledali mjesta na kojima su vođene borbe s partizanima. Svojim pothvatima u tim borbama hvalio se i prijedorski župnik Josip Kaurinović.⁷¹

Dana 19. jula izašlo je posebno izdanje lista *Ustaški glas* s naslovom preko cijele prve strane »Pala je Kozara« te podnaslovom »Tvrđava partizanskih razbojničkih bandi« i »Savezničke njemačko-hrvatske oružane snage uništile i posljednji odpor«. Suradnik lista navodi da je posjetio operativno područje gdje je utvrdio da masiv Kozare predstavlja za partizane »upravo savršeno prirodno sklonište«. To se naglašava zato da se s jedne strane, umajući dojam o snazi partizana koji se tobože održavaju zahvaljujući prirodnim uvjetima i, s druge, upotreba velikih snaga protiv njih. Kozara se zatim označava kao »središte komunističke promičbe i obavještajne službe«. Slijedi opis borbi na Kozari oko koje se, navodi list, stezao »željezni obruč« sve dok nije skršen otpor partizana. U tim borbama ubijeno je oko 3.500 i zarobljeno oko 8.000 ustanika. Istovremeno je, navodi se zatim, zatražilo »pomoć i zaštitu« preko 25.000 muškaraca, žena i djece. Pošto tvrdi da je Kozara pala, list zaključuje: »Na taj način uklonjena je velika opasnost za hrvatsko stanovništvo ovih krajeva, a sva opljačkana imovina i stvari, koje su se nalazile u partizanskim skladištima na Kozari, postali su ponovo naše zajedničko dobro, povraćeni su opet hrvatskom narodu i hrvatskoj državi (...) Borbe za uništenje partizana bile su teške i oštre kao što je bio težak i teren kojim su njemačko-hrvatske vojske morale prolaziti.« Kada govori o partizanima, *Ustaški glas* ih, kao i cjelokupna ustaška propaganda, prikazuje kao prljave i mračne tipove i to kada govori »o načinu njihova života, o onim prostačkim i životinjskim orgijama, o nemoralu, koji je u partizanskim redovima bi osobito preporučen, o slobodnoj ljubavi« itd. U istom broju lista je i poruka general-majora Friedricha Stahla vojnicima borbene skupine »Zapadna Bosna« u kojoj se navodi da su počevši od 10. jula njemačke, hrvatske i mađarske snage nanijele partizanima »teške poraze« i »oslobodile« Prijedor, Ljubiju, Kozaru i Prosaru. Time je dovršen »do sada najveći i najuspješniji poduhvat protiv komunističkih zločinaca u Hrvatskoj«. Tu »pobjedu«, po Stahlu, treba iskoristiti »i do kraja uništiti neprijatelja koji je našim snažnim udarcima već pokoleban«⁷² Prema ocjeni *Sarajevskog novog lista* postignuti »uspjeh u Kozari i Prosari može se usporediti sa sjajnim djelom oslobođenja iztočne Bosne«.⁷³

68) *Ustaški glas*, 4. 7. 1942.

69) Isto, 12. 7. 1942; *Sarajevski novi list*, 14. 7. 1942.

70) *Ustaški glas*, 17. 7. 1942.

71) Isto, 19. 7. 1942.

72) Isto; *Sarajevski novi list*, 23. 7. 1942; *Ustaša*, 19. 7. 1942.

73) *Sarajevski novi list*, 24. 7. 1942.

Nakon akcija na Kozaru Pavelić je primio Stahla i odlikovao ga željeznim trolistom I stupnja za izvanredne zasluge »i osobito uspješno vođenje operacija protiv Kozare i uništenje partizana na njoj«.74' Početkom augusta Pavelić je posjetio Sunju, Hrvatsku Kostajnicu, Bosansku Kostajnicu, Bosanski Novi i Prijedor. Taj put *Hrvatski narod*, preko cijele prve strane, opisuje pod naslovom »Poglavnik u Bosni među svoji mnarodom«. Tom prilikom on je u Bosanskoj Kostajnici izjavio: »Ovdje na bregovima Une hrvatstvo brani svoj obraz, brani svoju čast, svoju zemlju, brani uljudbu Europe«.75' Tada i *Ustaški glas* mjenja naziv u *Banjalučko novo doba* navodeći da Pavelićev posjet Prijedoru »označava za narod Zapadne Bosne novo doba«.76'

U isto vrijeme ustaška propaganda nastoji stvoriti dojam o uspostavi ustaške vlasti u nekim mjestima77' te prikazati rad na »obnovi oslobođene« Bosanske krajine.78' Ustaški ministri posjećuju pojedina mjesta,79' a spominje se i akcija sakupljanja pomoći »za postradale obitelji Hrvata-mučenika«.80' Uopredo s tim nastoji se prikazati da je ustanak slomljen. Posebim lecima obavještava se javnost da je Kozara pala i da više »nema smisla nastavljati borbu« uz pozive narodu da se »obračuna s boljševicima«.81' Ustaška štampa govori o »partizanskim pustošenjima«82' i uklanjanju tragova njihova »divljanja«.83'

O tom »divljanju« trebale su nešto reći i tri knjige Franje Rubine. U prvoj (Kozara grob partizana, Zagreb, 1942.) već u Predgovoru navodi da su partizani »neznatan sloj ljudi« i mahom »pripadnici nehrvatske twurodvas-

Poznatim jezikom ustaške propagande Rubina opisuje akcije na Kozari i partizane, a spominje i »sramotno držanje nekih naših ljudi« koji s njima surađuju. Naročito se okomljuje na organe narodne vlasti, narodne sudove, ravnopravnost žena itd. Kod toga navodi da je s područja Nezavisne Države Hrvatske na Kozari bio samo »poneki partizan«. Dakle, partizanski pokret nastoji prikazati kao antihrvatski i posebno naglasiti da su partizani »neprijateljski raspoloženi prema muslimanima«. Na kraju slijedi zaključak da na Kozari »partizana nema više«. Najbolji odgovor na to bila je slijedeća poruka: »Za 1.500 boraca Pete kozarske brigade pošaljite 1.500 primjeraka knjige 'Kozara — grob partizana' šoša«.84' Inače, u drugoj knjizi (Krvave tajne planine Kozare, Zagreb, 1942) Rubina manje-više ponavlja ono što je pisao u prvoj. To isto se može reći i za treću (Tri mjeseca pod crvenom zvijezdom, Zagreb, 1943). Naime, u sve tri knjige partizani su prikazani kao banditi, palikuće, ubojice, razbojnici i zločinci.85'

»Situacija nakon uništavanja po partizanima« predmet je jednog izvještaja Mesuda Kulenovića, u kojem on prikazuje stanje na relacijama Bosanska Gradiška — Bosanska Dubica, Bosanski Novi, Sunja — Banja Luka, Prijedor — Sanski Most, Sanski Most — Grmeč i još nekim. Kod toga se trudi da prikaže kako su partizani sve uništili: imanja, naselja, industriju itd. Kulenović navodi da oni to namjerno čine jer time vrše »tako zvano umjetno stvaranje proletarijata«. Međutim, za razliku od ustaških glasila, on ne govori o uništenju partizana. Tako se navodi da se »sada nalazi glavni štab partizana« u Grmeču i da je odatle prema Bosanskom Petrovcu, Drva-

74) *Ustaški glas*, 26. 7. 1942.

75) *Hrvatski narod*, 8. 8. 1942; *Sarajevski novi list*, 8. 1 9. 8. 1942.

76) *Banjalučko novo doba*, 9. 8. 1942.

77) *Ustaški glas*, 22. 7. 1942.

78) *Banjalučko novo doba*, 18. 8. 1942.

79) *Isto*, 26. 8. 1942.

80) *Isto*, 1. 9. 1942.

81) Nacionalni park Kozara, Memorijalni muzej, letak: »Partizani!« (Usp.: *Sarajevski novi list*, 8. 8. 1942).

82) *Hrvatski narod*, 11. 8. 1942.

83) *Banjalučko novo doba*, 6. 10. 1942.

84) Nacionalni park Kozara, Memorijalni muzej, poruka Šoše.

85) Na ovom mjestu nema potrebe navoditi ustaške zakonske i druge odredbe kojima su genocid, zločine i pljačku postavili kao ciljeve svoje politike.

ru i Grahovu sve do Knina »carstvo njihovo« i za ustaški režim »terra incognita«.86) U drugom izvještaju Kulenović više govori o političkim prilikama u »Hrvatskoj krajini«. »U njoj«, kaže on, »upravo imaju njemačke vojne vlasti«, a spona između ustaških organa i njemačke komande je ministar Turina. »Osnovna i glavna nit« ustaške politike u Bosanskoj krajini je »uspostavljanje čvrste suradnje muslimana i katolika, te organizacija Ustaškog pokreta«. U tom pogledu nade se polažu u Dragana Hadrovića, a tim više što su uklonjeni braća Gutići kao »glavni akteri« dotadašnje politike. Kulenović nije zadovoljan s rezultatima sporazuma s četnicima jer im se morala »prepuštiti sva vlast nad životom i smrću tamo gdje oni vladaju«. Pored toga on u njima vidi »strahovitu opasnost« ukoliko bi došlo do »poremećaja« prilika u Evropi. I ovom prilikom Kulenović ne dijeli mišljenje o slo-mu partizana već, naprotiv, navodi: »Tvrđi se da njihov broj i njihove snage sve više rastu« te da su »jako dobro naoružani«.87)

Interesantna su i ustaška reagiranja na muslimanske rezolucije iz 1941. godine koje njihov režim nije mogao prihvatiti usprkos činjenici što ga nisu osuđivale već samo zločine koje on dopušta. O reagiranjima na prijedorsku rezoluciju saznajemo iz jednog pisma Ahmeda Đumišića koji javlja da je narod ogorčen zbog zvjerstava ustaša. Đumišić je u početku vidio kod »muslimana velike simpatije i oduševljenje za novu Državu i Ustaške ideje«, a sada vidi veliko nepovjerenje prema ustašama i previranje među Muslimanima. Zatim zamjera što rezolucija napada samo ustaše i navodi: »Namjera ovih rezolucionaša jest, da se omraze Ustaše, Ustaški pokret, a tim i Poglavnik i Hrvatska država«. I dalje: »Komunistička mladež dijeli letke po gradu i građanima i domobranima«, a vrši se i »špijuniranje u korist četnika — partizana«. Proustaški elementi u Prijedoru organizirali su i neke kontrarezolucije što se vidi i iz priloga Đumišićevu pismu. U jednoj priloženoj Izjavi navodi se kako je u jesen 1941. godine nastala »neka pometnja i zabuna u redovima Hrvatskog stanovništva a naročito u muslimanskom djelu (...) prvo u gradu, a zatim u cijelom kotaru koja se je vremenom sve više povećavala«. Počeo je »neki pokret u lijevo u kojem se moglo opaziti nedoraslu i nezrelu mladost i dio nesvjesne mase«. Upravo ta grupa je poslala »neke punktacije«. Sada ustaški istomišljenici biraju odbor koji će »sa vlastima konstruktivno i u nacionalnom duhu« surađivati i ujedno predstavljati »muslimansko stanovništvo kotara Prijedora«.88) Pesimizam izbija i iz pisma biskupova tajnika Krune Brkića Josipu Balenu, velikom županu pri Poglavniku,89) kao i iz jednog pisma Viktora Gutića koji kao raniji »stožer-nik Zapadne Bosne« nije mislio da će pisati »stranice crne današnjice«90) I biskup Jozo Garić u svom pismu Marku Došenu izražava zabrinutost i zaključuje: »Bojim se veoma da se sve ovo ne okrene u lijevo. Istina, čini-mo sve što možemo, da spašavamo, što se spasiti daje. Ali, vjeruj mi, malo će nas ostati.«91)

Prema tome, kod reagiranja ustaške propagande na razvoj ustanka i pri-lika na području Kozare, moguće je pratiti ponašanje sredstava informira-nja, a naročito štampe, te pojedinih prvaka i privrženika ustaškog pokreta. Reagiranje prvih namijenjeno je široj javnosti što ima za posljedicu prikri-vanje pravog stanja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Reagiranje drugih pro-žeta su, međutim, kritičkim odnosom prema događajima i pojavama s ciljem da se pomogne ustaškom režimu da bolje sagleda situaciju i poduzme ade-

86) AHZ, Fond Hrvatskog državnog sabora (dalje: HDS), K 2, izvještaj Kulenovića od 24. 8. 1942.

87) isto, Izvještaj Kulenovića od 26. 8. 1942; Inače, imenovanje Hadrovića za velikog župana označavano je kao znak povjerenja »prema Hrvatima muslimanima« (Usp.: Ustaški glas, 15. i 17. 7. 1942).

88) AHZ, HDS, K 1, pismo Ahmeda Đumišića; Opš.: Muhamed Hadžijahić, Muslimanske rezolucije iz 1941. go-dine, 1941, u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973, 275-282.

89) AHZ, HDS, K 2, 333.

90) Isto, pismo Viktora Gutića od 8. 10. 1942.

91) Isto, 425.

kvatnije mjere. I tako praćenje tih reagiranja omogućuje da se i s te strane sagledaju odjeci ustanka i razvoja narodnooslobodilačkog pokreta u cjelini.

Mada sredstva informiranja donose samo oskudne informacije o ustanku, ona nisu mogla prikriti njegov razvoj pa ni stvaranje slobodnih teritorija. To se, zapravo, nazire u kontekstu raznih informacija, izvještaja i vijesti bez obzira što izravno o tome ne govore. Tako su registrirani događaji počevši od početka ustanka pa sve do njegova rasplamsavanja i vođenja operacija širih razmjera. O Kozari je ustaška štampa u početku malo pisala, ali je kasnije prihvatila činjenicu da je ovdje tokom 1941. i u prvoj polovici 1942. godine centralno ustaničko područje u Bosanskoj krajini.

Kada su u pitanju reagiranja koja su namijenjena za internu upotrebu, onda ona sadrže daleko šire, indikativnije i potpunije podatke o razvoju ustanka i prilika u pojedinim područjima. Iz takó nastalih informacija već se jasnije može uočiti kriza ustaškog režima i početak političke likvidacije ustaštva.